

**Проблема розвитку музично-педагогічної освіти майбутніх учителів початкової школи
України в історії педагогічної думки**

**Problem of music and pedagogical education of future teachers of the Primary school of
Ukraine in the pedagogical opportunity perspective**

Анотація. У статті здійснено узагальнений історико-педагогічний аналіз розвитку музично-педагогічної освіти учителів початкової школи України у XX – на початку XXI століття. Розглянуті освітні директиви, які позначилися на розвитку загальної музичної освіти та зумовили необхідність удосконалення підготовки майбутніх учителів до музичного виховання школярів, залучення їх до музичної культури в навчально-виховному процесі, визначення етапів розвитку процесу підготовки майбутніх учителів початкової школи до музично-освітньої роботи з молодшими школярами.

Abstract. In the article a generalized historical and pedagogical analysis of the development of musical-pedagogical education of primary school teachers of Ukraine in the XX - the beginning of the XXI century was made. The considered educational directives, which affected the development of general music education, led to the need to improve the training of future teachers for musical education of pupils, their involvement in musical culture in the educational process, the definition of the stages of development of the process of preparing future teachers of elementary school for musical education with the younger ones schoolchildren.

Ключові слова: майбутні вчителі початкової школи, музично-педагогічна підготовка, історичні періоди розвитку.

Keywords: future teachers of elementary school, music-pedagogical preparation, historical periods of development.

Постановка проблеми. В педагогічній практиці дуже важливо вивчати спадщину минулого методичного досвіду. Він розширює науковий світогляд, підвищує педагогічну культуру, сприяє розвитку педагогічних здібностей і допомагає творчо використовувати знання. Педагогічна наука минулого мусить вивчатись в певній історичній послідовності. Щоб не розривати історичного зв'язку, треба дивитися на будь-яке питання з точки зору того, як дане явище виникло в історії, як воно розвивалося і що воно дало для суспільства тоді і зараз. З педагогіки минулих епох, з навчально-виховної практики нам слід використовувати те, що може бути корисним для нашого часу.

Удосконалення процесу підготовки майбутніх учителів початкової школи до музично-виховної роботи з молодшими школярами вимагає урахування надбань минулого, вивчення теорії та практики музичної й педагогічної освіти, опрацювання історичного та теоретико-методологічного аспектів даної проблеми. Це зумовило необхідність звернення до аналізу розвитку національної системи музично-педагогічної підготовки майбутніх вчителів з метою врахування кращих традицій і досвіду, здобутого протягом віків, і винайдення сучасних шляхів і методів підготовки майбутніх учителів початкової школи до музично-виховної роботи з молодшими школярами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У педагогічній і музикознавчій науці радянського періоду загальні питання історичного розвитку музично-естетичної освіти розглядали І. Анісімова, О. Апраксина, Н. Добровольська, А. Каленіченко, Л. Коваль, Д. Локшин, Л. Масол, О. Ростовський, Г. Падалка, О. Рудницька, Т. Танько, Л. Хлебникова, Т. Цвєлих, Г. Шевченко та ін. В роботах цих вчених міститься багатий фактичний матеріал, що розкриває тенденції та особливості музично-естетичного виховання в різних регіонах, на окремих історичних етапах.

У теорії й практиці музично-педагогічної освіти сучасними науковцями І.М. Гадаловою, С.С. Горбенком, Л.М. Масол, О.В. Михайличенком, О.М. Олексюк, В.Ф. Орловим, Т.Й. Рейзенкінд проведені глибокі дослідження теоретичних і методичних засад музичної підготовки майбутніх учителів. Концептуальні основи музично-естетичного виховання розглядаються дослідниками Л.Г. Коваль, Г.М. Падалкою, О.Я. Ростовським, О.П. Рудницькою, Л.О. Хлебниковою, К.І. Шамаєвою,

Г.П. Шевченко, Ю.Є. Юцевичем.

В останнє десятиріччя з'явилися дослідження сучасних молодих науковців (О.М. Ткаченко, О.А. Цвігун, О.В. Овчарук, Л.Й. Проців), котрі на основі широкого кола джерельних матеріалів вивчали розвиток музичної освіти та становлення музично-педагогічної думки в різні історичні періоди в окремих регіонах України. Діяльність Народних університетів культури в 50 – 80-ті роки ХХ століття узагальнено В.Т. Мацеборко; розвиток художньої освіти в Закарпатті – І.І. Небесник; у Галичині – М.В. Черепанином.

Мета статті – здійснити історико-педагогічний аналіз процесу становлення та розвитку музично-педагогічної освіти майбутніх учителів початкової школи України у ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. В системі загальнопедагогічної підготовки вчителя початкових класів музично-педагогічна підготовка завжди посідала вагоме місце. Основним важелем у розкритті змісту підготовки вчителя слугують зміни, що відбувалися в початковій школі, тому саме шкільну освіту можна розглядати як замовника підготовки майбутнього вчителя.

Як зазначає А. Ковтун, образ педагога як музично освіченої людини, яка володіє навичками співу, декламування під музику, гри на різних музичних інструментах, притаманний українській ментальності.

Інтерес до проблем музичної підготовки вчителів особливо посилювався у ХХ ст. [6]. Як зауважує О. Овчарук, у цей період були закладені науково-теоретичні та практичні основи, які забезпечували національну спрямованість розвитку вітчизняної музичної освіти не тільки в досліджуваній період, а й протягом наступного етапу" [8, с. 130].

Так, ще в 20-ті роки ХХ-го століття у вітчизняній освітній практиці намітилась чітка лінія естетизації фахової підготовки педагогів. Навчальні плани більшості гуманітарних факультетів інститутів народної освіти (ІНО) України включали ряд дисциплін художнього циклу. Зокрема, навчальні плани робітфаків обов'язково включали ті чи інші дисципліни музично-педагогічного спрямування. Так, музична освіта майбутніх учителів (за навчальними планами різних закладів педагогічної освіти України) включала вивчення музики та співів, музично-вокального мистецтва, тонічного мистецтва, учіння про естетичне виховання, мистецтва в дитячому житті; передбачала хоровий та церковний спів, гру в оркестрі тощо.

У 20-ті роки ХХ ст. питання підготовки майбутніх учителів до музичного виховання дітей і молоді активно розробляли Б. Асаф'єв, Н. Гродзенська, С. Шацький, Б. Яворський та інші. Відзначимо, що в ці роки вчителі здобували музичну освіту в таких навчальних закладах як Київська державна консерваторія, музично-драматичні інститути Києва, Харкова, Одеси, музичні технікуми, інститути народної освіти, педагогічні технікуми.

Досліджуючи проблему розвитку музичної освіти майбутніх педагогічних кадрів в Україні, А. Ковтун зазначає, що саме в цей період відомий педагог А. Шеншин констатував виникнення нового терміна "загальна музична освіта". Учений вказував на складну природу зазначеного терміна, де "загальне" є включенням музичної освіти до системи загальної освіти як невід'ємної складової частини, оскільки будь-яка людина, яка одержує загальну освіту в школі, не може й не повинна обійти її музичного складника, якщо хоче бути всебічно й гармонійно розвинутою [6].

Згідно з розпорядженням Наркомосу України "Про форми перевірки успіхів студентів" (1927) випускники ІНО готували реферати з педагогічної тематики, що мали характер методичного дослідження або педагогічного проекту, підготовленого на матеріалах педагогічної практики. Для фахівців музичного профілю таким проектом мав бути дитячий музичний колектив (хор, оркестр, ансамбль) під керівництвом майбутнього педагога [7, с.12].

Подальший розвиток системи мистецької підготовки вчителів переконливо доводив плідність обраного шляху. Так, у 1930 р. на семінарі-конференції викладачів музичних дисциплін ІНО були узагальнені досягнення і недоліки в галузі музично-естетичної підготовки майбутніх учителів, розроблені вимоги до змісту та обсягу програмного матеріалу з музики і співів на факультетах соціального виховання ІНО. Музичне мистецтво було обов'язковою дисципліною навчальних планів робітфаків, заочних відділів, курсів підготовки і перекваліфікації вчителів.

Утім художньо-естетичній підготовці вчителя приділялась не менша увага й під час вивчення курсу педагогіки. Програма з педагогіки 20-х років тлумачила художнє виховання як важливий засіб емоційного життя дитини. В програмі визначалася роль і завдання вчителя у розвитку художнього сприйняття і творчості дітей, а також обсяг знань з естетичного виховання, необхідних вчителів-вихователів новій школі.

Зміст, завдання і методика естетичного виховання учнів у програмі з педагогіки 30-х років були структуровано відображені у декількох розділах: художнє виховання у школі і його значення; гурткова робота в школі як виховний метод; організація і методика позакласної роботи з дітьми. Знаменно, що художнє виховання напряду пов'язувалось зі специфікою позакласної виховної роботи

як оптимального часу і місця для найповнішого розвитку художніх здібностей дітей.

Так, спочатку студенти одержували знання про зміст, форми і методи художнього виховання дітей різного віку, про методику художнього сприйняття і стимулювання дитячої художньої творчості. За логікою другого розділу, вивчались роль і місце гурткової роботи з естетичного виховання, типи, комплектація, планування роботи художніх гуртків, особливості підготовки вчителя до проведення занять.

У програмі з педагогіки 1935 року музично-естетична підготовка вчителя передбачалась також при вивченні теми "Масова робота з дітьми", де акцентувалась увага на ролі ігор, пісень, музики, розваг, витівництва, карнавалів, шкільних вечорів. Отже, чільне місце відводилось реалізації взаємозв'язку загальнопедагогічної та художньо-естетичної підготовки майбутнього вчителя.

Подальший розвиток системи музично-педагогічної підготовки педагогічних кадрів відбувся у 50-ті роки XX століття. Виходячи з того, що за навчальними планами педагогічних інститутів 1955-56 років уже передбачалась підготовка студентів до керівництва естетичним вихованням школярів, Міністерство освіти запропонувало вузам, що мали досвід проведення цієї роботи, надати свої рекомендації і пропозиції щодо вдосконалення якості музично-педагогічної підготовки студентів.

Найбільш змістовні рекомендації, з погляду Т. Танько, були подані Ніжинським педагогічним інститутом. Основна їх ідея полягала у введенні до навчальних планів інституту спеціального предмета "Художнє виховання", який повинен був забезпечити підготовку студентів з таких факультативних естетичних курсів: співу (сольні і хорові), музика (баян, домра, фортепіано), художнє читання, драматичне мистецтво, хореографічне мистецтво, живопис, художнє рукоділля, художня гімнастика, шахи і деяких інших. У деяких педагогічних вузах пропонувалось створити кафедри художнього виховання, що мали забезпечити теоретичну і практичну підготовку студентів усіх факультетів за одним із названих факультативних курсів. Кафедра художнього виховання прогнозувалась як загальноінститутська і повинна була позитивно вплинути на всебічний естетичний розвиток майбутніх учителів, забезпечити керівництво у засвоєнні кожного з названих курсів і збагатити зміст виховної роботи в школі та вузі [13, с.141].

Позитивний досвід ґрунтовної музичної підготовки вчителя початкових класів накопичено історією становлення і розвитку педагогічних училищ в Україні. Зокрема, Ю. Бекетова, досліджуючи історичні аспекти розгортання системи музично-педагогічної підготовки учнів педагогічних училищ України (1945-1985 рр.), встановила той факт, що перші післявоєнні програми для шкільних відділень були спрямовані на створення єдиної системи викладання музики на базі педагогічних училищ. Згідно з програмами, вивчення музичних дисциплін майбутніми вчителями початкових класів складалось із теоретичного (музична грамота і сольфеджіо, музична література), методичного (методика музичного викладання, методика співів і методика музичного виховання в дитячому садку) та практичного (хоровий спів, гра на музичному інструменті) аспектів. Для зазначеного етапу також характерно започаткування нових видів музичної діяльності (робота над художніми образами), вивчення музичної грамоти й сольфеджіо, окреслення обов'язкових музично-теоретичних знань і навичок учнів педагогічних училищ, чітке визначення мети викладання кожної дисципліни [6, с.10].

Крім того, досвід діяльності педагогічних училищ України зазначеного періоду презентує чималий перелік педагогічно цінних форм і методів музично спрямованої групової роботи майбутніх учителів початкових класів щодо розвитку музичного слуху (спів по нотах, запис мелодії (диктанти), диригування, робота з ансамблем дитячих музичних інструментів тощо). Знаменно, що у цей період була започаткована комплексна програма взаємозв'язку музичних дисциплін, у якій були зазначені функції музичних дисциплін; окреслені зв'язки між спеціальними дисциплінами і курсом теорії та методики музичного виховання; презентовані зв'язки між групами предметів (наприклад, хор - сольфеджіо - елементи теорії музики тощо). Системно збагачувався і зміст позакласних музичних занять - хорових гуртків, гуртків сольного співу, малих вокальних ансамблів (дуетів, тріо, подвоєних дуетів і тріо), скрипкових унісонів й ансамблів, тематичних концертів та лекцій [6, с.13].

Підготовка вчителів початкових класів з вищою педагогічною освітою звернулась до цієї проблеми дещо пізніше. Відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР "Про заходи підвищення якості підготовки вчителя для загальноосвітніх шкіл" (1956 р.) та Наказу Міністерства вищих навчальних закладів СРСР "Про затвердження переліку факультетів та спеціальностей широкого профілю педагогічних інститутів країни" (1956 р.), розпочалась підготовка вчителів початкових класів з вищою освітою на спеціальних факультетах підготовки вчителів початкових класів у п'яти педагогічних інститутах: Київському, Вінницькому, Бердичівському, Ізмайльському, Глухівському.

Згідно періодизації, розробленої К.Авраменко [2, с.15], саме з цього моменту бере відлік державно унормований розвиток загальнопедагогічної та методичної підготовки вчителів початкових класів, етапами якого можна вважати такі періоди:

- 1956-1964 рр. - становлення системи підготовки вчителя початкових класів у вищій

педагогічний школі, розроблення основ фахової підготовки та уніфікація її змісту й форм

- 1965-1984 рр. - розвиток та удосконалення навчальних планів і програм ВНЗ з метою врівноваження всіх складових підготовки майбутніх учителів початкових класів, досягнення єдності теорії та практики у викладанні фахових дисциплін;

- 1985-1991 рр. - пошуки оптимальної моделі фахової підготовки педагогічних кадрів для початкової школи, зміцнення зв'язку між викладанням фахових дисциплін у ВНЗ та шкільними навчально-освітніми програмами;

- з 1991 р. - етап розвитку професійної підготовки вчителя початкових класів в умовах ступеневої системи вищої педагогічної освіти незалежної України.

Конструктивним кроком на шляху поглиблення фахової підготовки вчителя до виховання молодших школярів стало відкриття в 1972-1974 рр. відділень широкого профілю з таким поєднанням: учитель початкової школи і старший піонервожатий; викладач образотворчого мистецтва і креслення; учитель музики і музичний керівник дитячого садка. Це надавало додаткові можливості забезпечення потреб школи і дошкільних закладів у спеціалістах художньо-естетичного профілю, оскільки вищі педагогічні навчальні заклади не випускали їх у потрібній кількості. Продовжувався пошук шляхів подальшого розвитку музичної освіти майбутніх учителів в педагогічних університетах з метою розкриття їхніх особистісних якостей, поглиблення загальнокультурного розвитку, стимулювання потягу до прекрасного. Це опосередковано відбивалося на естетичному вихованні учнів.

Наступний етап змін у початковій освіті та в підготовці майбутніх учителів охоплює 1985-1995 рр. (період оновлення професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи) [5, с.11]. Реформа загальноосвітньої й професійної школи (1984 р.) сприяла оновленню змісту вищої професійної освіти. У 1984-1985 н. р. Державним комітетом народної освіти СРСР та Міністерством народної освіти УРСР було затверджено новий план спеціальності 2121 "Педагогіка та методика початкового навчання". З метою посилення ефективності викладання предметів у нього було включено семінарсько-практичну форму занять з методичних дисциплін. Також студентам надавали більше можливостей у самостійному виборі тем для написання курсових робіт з методики початкового навчання. У 1984-1985 н.р. було затверджено експериментальний план спеціальності 2121 "Педагогіка та методика початкового навчання" з додатковими спеціальностями "Музика" та "Образотворче мистецтво".

Етапом прогресивного розвитку вітчизняної концепції музичної освіти, професійного зростання педагогічних кадрів можна вважати 90-ті роки, коли Українська держава стала незалежною. Відродження музичної освіти базувалось на зверненні до національних джерел навчання та виховання учнів і молоді. У цей період створюються нові програми з викладання музики (А. Авдієвського, Р. Марченко, О. Ростовського, Л. Хлебникової та ін.), які базувались на засадах гуманістичної спрямованості розвитку освіти в Україні, а також з'являється історичний для освітян документ: Державна національна програма "Освіта (Україна ХХІ століття)", 1993 р. [9].

Так, наприкінці ХХ століття відбулась докорінна перебудова вищої освіти, підготовки вчителів для музичної освіти учнів на основі демократизації суспільства, утвердження особистісно-орієнтованого підходу до проблем професійного становлення вчителя, що стосувалось його загальнокультурного розвитку як високоосвіченої особистості, інтелігентної людини. Концептуального значення набуло поняття "готовність майбутнього вчителя до музичного виховання учнів" як складна компетентнісна характеристика, яка вміщує музичні знання, методичні уміння, досвід їх використання в навчально-виховному процесі, здатність до професійного самовдосконалення.

З 1998 року професійна підготовка музично-педагогічних кадрів здійснюється за спеціальностями і спеціалізаціями, перелік яких (відповідно до Наказу Міністерства освіти України від 15 квітня 1998 року) формувався з урахуванням освітніх рівнів і видів педагогічної діяльності.

Відзначимо, що до того часу на факультетах підготовки вчителів початкових класів (як і в педагогічних училищах та коледжах) кожний студент (незалежно від спеціалізації) оволодівав елементарними навичками гри на музичному інструменті, що дозволяло йому компетентно організовувати музично-виховну роботу. Але у 90-х роках ХХ століття у музичній підготовці вчителя початкових класів був зроблений, на нашу думку, великий крок назад, а саме: індивідуальні заняття з основного музичного інструменту у більшості закладів педагогічної освіти були поступово згорнуті (залишені лише для студентів відповідної спеціалізації). В той же час учитель початкових класів зі сформованими художньо-педагогічними навичками повинен залишатись умілим організатором музично-виховної роботи зі своїми вихованцями, інтегруючи мистецтво у власну педагогічну діяльність.

На засадах гуманістичної спрямованості були створені Державні стандарти професійної

освіти.

Державні галузеві стандарти для підготовки майбутніх фахівців з початкової освіти почали розробляти після прийняття закону України "Про вищу освіту" (2002 р.), а з 2004 року активно впроваджують у практику. Державний стандарт є нормативним документом, у якому закладено нове розуміння цілей і змісту професійної підготовки майбутніх учителів, що має забезпечити їхню готовність до організації навчального процесу з основних предметів базового навчального плану початкової школи [9, с. 1-4].

Суттєвою передумовою внесення корективів у систему підготовки студентів зі спеціальності "Початкова освіта" виступає також зміна освітньої парадигми в сучасній початковій школі. Йдеться про необхідність упровадження принципів і методів розвивального навчання з опорою на можливості мистецтва, підтримку індивідуальності учня, подолання технократичного спрямування навчання вже в початковій школі, де роль учителя в закладанні основ особистісного ставлення дитини до світу музики є особливо суттєвою.

Вагомим рушієм значних реформ в системі вищої педагогічної освіти, стало входження України до загальноєвропейського освітнього простору. Наказом Президента України від 4 липня 2005 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти України» визначено заходи, спрямовані на реалізацію в Україні положень Болонської декларації, зокрема з розроблення та затвердження нових галузевих стандартів вищої освіти. В основу нових галузевих стандартів покладено компетентнісний підхід, у відповідності до якого, одним із ключових моментів оцінки якості процесу навчання є результат формування системи компетенцій. Відповідно, модель підготовки вчительських кадрів, що існувала до недавнього часу у вищій педагогічній школі України і яка була спрямована на передачу студентам певного обсягу знань, умінь і навичок, втрачає свою актуальність.

Музично-педагогічна компетентність учителя початкових класів охоплює широкий спектр культурологічних знань, розуміння специфіки музичного мистецтва, засвоєння основних закономірностей музики, оволодіння засобами втілення художніх образів у музичному виконавстві, застосування музики в художньо-виховній роботі з молодшими школярами, оволодіння педагогічними методами та прийомами, що дозволяє здійснювати професійні функції.

В наш час, на факультетах початкової освіти зі спеціалізацією «Мистецтво» склалася певна навчальна система, яка включає в себе підготовку студентів до музично-педагогічної діяльності в початковій школі, яка включає в себе дисципліни, спрямовані на забезпечення психолого-педагогічної підготовки майбутніх учителів; дисципліни, що забезпечують фахові знання у царині музичного мистецтва, розвиток музичних здібностей студентів, формування практичних умінь і навичок (гра на музичному інструменті, диригування, хоровий спів, методика музичного виховання, постановка голосу); педагогічна практика, яка залучає студентів до музично-педагогічної діяльності в школі, дозволяє закріпити наявні знання, спонукає до набуття нових знань і вмінь.

Отже, визначення сучасних тенденцій розвитку музично-педагогічної освіти в контексті інтеграції до європейського освітнього простору уможливорює ефективність модернізації музично-педагогічної підготовки вчителів, розвиток творчого потенціалу особистості, формування професійної майстерності.

Висновки. Аналіз процесу становлення й розвитку музичної освіти майбутніх учителів початкової школи дає можливість стверджувати, що у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття створювалися лише передумови становлення музичної освіти педагогів в Україні, а з 50-х років ХХ століття безпосередньо розпочинається етап її становлення. Реформи, які відбувались у вітчизняній вищій школі мали позитивні й негативні наслідки в різні історичні періоди. Але в усі часи суспільством була усвідомлена духовна цінність музики та необхідність її застосування у вихованні школярів, що зумовлювало якісну музично-педагогічну підготовку вчителів.

Грунтовне вивчення історико-педагогічних засад у галузі музичної освіти педагогічних кадрів початкової школи дозволяє зробити загальний висновок про необхідність об'єктивного та вдумливого врахування позитивних здобутків та недоліків минулого і відкриває, на нашу думку, можливості подальшого удосконалення музично-педагогічної освіти майбутніх вчителів початкової школи, а саме: знайти оптимальний зміст музичної освіти на факультетах підготовки вчителів початкових класів з урахуванням не тільки сьогодення початкової школи, а й її перспективи; здійснювати випереджувачу підготовку з орієнтацією на майбутню школу, з урахуванням тенденцій її розвитку; розвивати художньо-творчі здібності майбутніх учителів, допомагати розкрити і реалізувати свій творчий потенціал у різних видах самостійної педагогічної діяльності.

Література

1. Авраменко К.Б. Методична підготовка вчителів початкових класів у педагогічних навчальних закладах України (1956-1996 рр.): Автореф. Дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук: спец.13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / К.Б. Авраменко. – К., 2002. – 20 с.

2. Бекетова Ю.В. теорія і практика музично-педагогічної підготовки учнів педагогічних училищ України (1945-1985 рр.): Автореф. Дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук: спец.13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ю.В. Бекетова. – Х., 2005. – 20 с.
2. Державний стандарт початкової загальної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-p>.
3. Закон України "Про освіту" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.
4. Коваль Л.В. Професійна підготовка майбутніх учителів у контексті розвитку початкової освіти: технологічний підхід : монографія / Л.В. Коваль. – Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2011. – 330 с.
5. Ковтун А.В. Розвиток музичної освіти майбутніх педагогічних кадрів в Україні (друга половина XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / А. В.Ковтун. – Харків, Нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2015. – 283 с.
6. Кузьмічова В.А. Музична освіта студентів педагогічних навчальних закладів України (1917-1933 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.А. Кузьмічова. – Х., 2000. – 20 с.
7. Овчарук О.В. Розвиток музично-педагогічної думки в Україні на початку XX ст. (1905-1925) : дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.02 "Теорія і методика музичного навчання" / О.В. Овчарук. – Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 2001. – 195 с.
8. Про державну національну програму "Освіта" (Україна XXI століття) [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/896-93-p>.
9. Про додаткові заходи по впорядкуванню підготовки вчительських кадрів у педагогічних учбових закладах : наказ № 299 від 6 липня 1956 р. // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1956. – № 15. – С. 10-14.
10. Про реформу загальноосвітньої і професійної школи : зб. док. і матеріалів. – К. : Політвидав України, 1984. – 110 с.
11. Савченко О. Я. Удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів / О.Я. Савченко // Початкова школа. – 2001. – №7. – С. 1-4.
12. Танько Т.П. Музична підготовка майбутніх педагогічних кадрів у педвузах України (40-50-ті рр.. XX ст.) / Т.П. Танько // Вісн.Житомир держ. Ун-ту ім.І.Франка. – 2000. – №6 – С.139-14